

УДК 316.1
УДК 316.7

ВОЛОДИМИР АБУШЕНКО,

кандидат філософських наук, доцент, заступник директора з наукової частини Інституту соціології НАН Білорусі

Пострадянська соціологія: мультипарадигмальність і “туга” за теоретичним синтезом

Анотація

У пострадянській соціології в останнє десятиліття вочевиднилася тенденція щодо пошуку теоретичного синтезу. У статті проаналізовано засади цих інтенцій, виявлено їхню методологічну й епістемологічну недостатність. Показано, що такого роду засади можуть бути задані суто з метатеоретичних позицій. Як одна з основних спроб такого киталту розглядається програма культур-соціології.

Ключові слова: *теоретична соціологія, соціологія соціології, культур-соціологія, класичне, неокласичне, постнеокласичне знання, неокласика, онтологія, методологія, епістемологія, теоретичний синтез*

1

Останнім десятиліттям у пострадянській соціології помітно посилилися тенденції щодо пошуку дисциплінарного теоретичного синтезу. По-перше, дедалі виразнішими стають висловлення, що кваліфікують поліпарадигмальність у соціологічній теорії як прояв перехідного і/або кризового її стану, а також пов'язують із нею так звану методологічну травму соціологічного знання. Разом із тим заклики до нового дисциплінарного синтезу супроводжуються критично-рефлексивним усвідомленням невдач, що їх зазнали всі основні спроби, до яких вдавалися в цьому напрямі у західній соціології. По-друге, дедалі чіткіше формулюється вимога пригальмувати

“імперіалістичні” дисциплінарні претензії соціології, розмежувати “соціальне” і “соціологічне” і, відповідно, соціальну і соціологічну теорії, повернутися до методологічного й аналітичного пуризму, властивого знанню, котре претендує на статус наукового. Одначе паралельно доводиться констатувати, що за всю історію соціології як самостійної дисципліни можна навести не так уже й багато прикладів успішності спроб такого стибу. По-над те, проблематизується сама можливість застосування класичного розуміння “теорії” до теоретичних соціологічних побудов. По-третє, у зв’язку зі зростанням устремлень до інституціональної реформи науки й освіти загалом і їхньої соціально-гуманітарної складової зокрема делалі виразніше лунають заклики щодо їх практичної застосовності, зрозумілої радше крізь призму менеджералізму і соціальної ефективності наукового знання. При цьому, проте, передбачається, що запровадження обов’язкових зовнішніх “контрольних” критеріїв застосовно до перетворюваних наукових пізнавальних практик не зруйнує дисциплінарних принципів організації знання, а лише сприятиме його більшій прозорості й захисту від міждисциплінарного “розмивання” демаркаційних меж.

Видається, що всі інтенції такого роду базуються на латентному, непроговорюваному прагненні зберегти (оновивши й інституціонально по-новому забезпечивши) комплекс класичних уявлень про ідеали строго дисциплінарно влаштованого (об’єктивного) наукового знання. Основні проблеми, з якими стикаються соціальні науки (соціологія) на сучасному етапі свого розвитку, умисно чи мимоволі пов’язують у цьому разі із необхідністю пошуку адекватних відповідей на “виклики часу” — поява нових предметностей (тем і проблем), що потребують вдосконалювання старих або навіть створення нових інструментів і/або інших інституціонально-організаційних форм для успішного освоєння їх. Виклики самому соціальному науковому знанню як такому (його потенційним можливостям) у цьому випадку враховують й аналізують головним чином з точки зору необхідності протистояння дискредитації дисциплінарних наукових зразків, а відтак розглядаються ледь не абсолютно як неминучі фонові явища, котрі майже не мають стосунку до суті справи. Більш-менш чітко ці латентні установки значної частини наукової спільноти починають уявлюватися при накладанні на них пов’язаних з ефективністю практичного застосування наукового знання очікувань владних та управлінських еліт.

Виклики соціологічному знанню насправді мають в наш час тотальний характер і здатні поставити під сумнів сам його проект. І не останньою чергою це пов’язане із кардинальною зміною предметного — проблемно-тематичного — поля соціальних наук (у тому числі й передусім — соціології). Іншим стало саме суспільство як предмет інтересу соціальних наук. Хоч би як поняттєво схоплювалися й концептуалізувалися суспільства останньої третини ХХ — початку ХХІ століття (як постіндустріальні, пізнього чи рефлексійного модерну, постмодерні, інформаційні тощо), зрозуміло, що ці предметності інші, ніж ті, з якими мали справу соціальні науки раніше (промислові, індустріальні, модерні й т. ін. суспільства). Принципово інакше почали розуміти процеси історичної та соціокультурної динаміки, характер “соціального”, “економічного”, “політичного”, їхню внутрішню організо-

ваність і взаємодію між собою. Не могло не змінитися й коло проблем і тем, що перебувають у фокусі уваги сучасних соціальних дослідників.

Настільки різка трансформація “реальності”, з якою традиційно мали справу соціальні науки, і їхнього проблемно-тематичного поля не могла не викликати не менш суттєвих змін і в самих цих науках. На “поверхні”, котра насамперед і фіксується, — поява нового категоріально-поняттєвого апарату, зміна інструментального й оновлення методичного оснащення соціальних наукових дисциплін. Одначе вже ця “поверхня” породила цілий спектр питань іншого рівня. Як співвідносяться різні термінологічні ряди і мови опису? Наскільки і яким чином можливе (і чи можливе взагалі) збереження наступності стосовно попередніх мов опису і самих цих описів? Але із постановкою такого роду питань “поверхня” починає набувати дедалі більшої “глибини”, з неминучістю породжуючи проблеми онтологічного, методологічного й епістемологічного характеру, котрі виявляються ключовими для її розуміння (і виходять при цьому за межі предметного поля будь-якої із соціальних дисциплін).

Неминучі диференціація і спеціалізація всередині самої науки ще більше сприяли “розсипанню” начебто більш-менш єдиного соціального (у нашому випадку — соціологічного як багато в чому модельного стосовно соціального) знання на автономні один щодо одного фрагменти (субдисципліни), появи різноманітних концептуалізацій навіть усередині цих “фрагментів”, “неперекладності” низки мов опису, артикуляції дихотомій теоретико-методологічного характеру всередині самого соціологічного (соціального) знання. Проте одночасно відбувалося настільки ж неминуче “розмивання” демаркаційних меж між різними дисциплінарними полями, посилювалися тенденції до міждисциплінарних побудов, які також підживлювалися позначеними вище змінами самої “соціальної реальності”. Ця різноспрямованість векторів розвитку наукового знання не могла не датися взнаки у дисциплінарних самовизначеннях представників пострадянських наукових спільнот і їхніх оцінках стану справ у власних наукових дисциплінах.

Пострадянська ситуація обтяжувалася ще й дією низки додаткових чинників. Так, повноцінна інституціоналізація соціології, що вперше стала можливою, супроводжувалася найглибшою кризою сформованих раніше теоретико-методологічних напрямів, аж до декларацій про необхідність остаточної відмови від спадщини радянської доби (тобто епістемологічного розриву з нею). У запропонованому контексті розгляду нема потреби повертатися до аналізу тих обмежень і способів позадисциплінарного контролю, в рамках яких відбувався розвиток соціологічного (і всього соціального) знання у пізньорадянську добу; куди важливіше звернути увагу на те, що розвиток соціального знання відбувався за умов декларування його єдності в рамках марксистсько-ленінської методології наукового аналізу, а також обов’язкової (незрідка цілком ритуальної) критики всіх інших його версій, репрезентованих “сучасною буржуазною” соціальною наукою. Сьогодні вже вочевиднилося як те, що ця єдність була значною мірою суто рамковою, так і те, що вона значною мірою базувалася і на інших засадах.

Відродження соціології в СРСР не могло відбуватися інакше, ніж під стягання марксизму (чи розуміли його при цьому в науковій спільноті консенсусно — інше питання), але реально його підґрунтя становили передусім настанови й розробки американської (здебільшого структурно-функціоналістської) неокласики, що її Е.Гіденс опізнав як “ортодоксальний консенсус”, що склався в західній соціології й домінував у ній аж до 60-х років ХХ століття. Звісно, сприйняття цього кола ідей було доволі вибіркоким і сам факт цього максимально затушовувався, та й вплив марксистського кола ідей (нібито “автентично прочитаного” К.Маркса, а насправді радше неомарксизму) без сумніву мав місце. Проте в аналізованому контексті важливіше не заглиблюватися у згадану тему, а звернути увагу на дві обставини, що мали безпосереднє значення для того, що відбувалося вже у пострадянській соціології.

По-перше, у радянській соціології було запозичено зразки, які на момент їх рецепції вже піддавалися серйозній критиці й утрачали своє домінантне становище в західній соціології — “ортодоксальний консенсус” починав розпадатися на очах. Тим самим у радянській соціології від початку було закладено стратегічне відставання методологічного й епістемологічного характеру, котре до того ж посилювалося домінуванням загальної картини соціального світу, впроваджуваної з позицій марксистської парадигматики (нехай вона навіть частково відмовилася від догм ортодоксального марксизму). По-друге, разом із колом ідей неокласичної соціології був сприйнятий і характерний для неї, але властивий ще О.Контю, а в критичній версії — Марксу, зразок єдиного (об’єктивного) дисциплінарного наукового знання. Запозичені ідеї та свої нові оригінальні розробки, базовані на них, саме й стали предметом подальшої критики (далеко не завжди рефлексійної, а іноді й узагалі несправедливої) і, частково, відторгнення в пострадянській соціології. При цьому, однак, вплив засвоєного неокласичного зразка знання став предметом рефлексійно-критичного розгляду далеко не одразу — латентно він і далі домінував над новими новостворюваними науковими спільнотами (внаслідок своєї глибокої інтерналізації у свідомості/ментальності їхніх представників, можна сказати — внаслідок “габітусності”).

Простір колишніх приречених на дискредитацію і витіснення концептуальних схем і теоретичних побудов, а відповідно і категоріально-поняттєвого апарату у 1990-ті роки був щільно заповнений новими запозиченнями. Однак вони продукувалися вже (на відміну від початку 1960-х років) із різних дослідницьких підходів, погано узгоджуваних між собою без спеціальної теоретичної роботи. Натомість методологічних та епістемологічних зусиль у цей час саме й бракувало або вони розгорталися достатньо автономно (головним чином у філософії) від запроваджуваних у соціальні науки уявлень. Основні зусилля спрямовувалися на опанування нових змістів, а не на критичну рефлексію їхніх засад. У результаті склалися автономні й доволі замкнуті спільноти прихильників ідей П.Бурдьє, М.Фуко, феноменологів, етнометодологів, постструктуралістів, постмодерністів тощо, котрим, як і раніше, протистояли прихильники неокласики, які змогли зберегти сильні інституціональні позиції в нових наукових спільнотах. Де-

хто з представників цих наукових спільнот, у тому числі щоб уникнути методологічних та епістемологічних “сварок”, просто почали розкручувати ідеї низки впливових теорій — постіндустріального суспільства, суспільства транзиту тощо — і робили акцент на узгодженні їх із реаліями пострадянських країн. Проте обмеженість такого стибу ходів тепер повною мірою усвідомлено і визнано, почасти навіть серед їхніх колишніх адептів.

Ясна річ, що для бодай відносного надолужування відриву від домінантних тенденцій у світовій соціології (і соціальних науках загалом) репрезентація відсутніх у предметному (проблемно-тематичному) полі пострадянської науки підходів, теорій, концепцій тощо була неминучою і необхідною. Утім недостатня увага дослідників до засад власних побудов призвела до абсолютизації більшості нових запропонованих теоретичних перспектив при збереженні латентної дії неокласичного зразка єдиного (об’єктивного) дисциплінарного знання, що так і не стало (за деякими винятками) предметом радикальної проблематизації.

На таке протистояння різноманітних теоретичних перспектив у пострадянській соціології (соціологіях) і була, як видається, некритично перенесена ідея мультипарадигмального устрою соціологічного (соціального) знання. Є підстави вважати, що піддана потім критиці ідея мультипарадигмальності соціального знання має стосунок не стільки до цієї ідеї як такої, скільки до її контекстуально-ситуаційного втілення за умов пострадянського розвитку — протистояння замкнених на себе і таких, що репрезентують себе як самодостатні, теоретичних перспектив, із їхніми недостатньо відрефлексованими засадами, латентним зразком (об’єктивного) дисциплінарного знання тощо. У цьому ракурсі розгляду ідея критики мультипарадигмальності стосується сформованої тут-і-тепер (у пострадянському просторі) пізнавальної ситуації і потребує переосмислення у ширшій граничній рамці. Так само потребує додаткового аналізу й ідея “нового синтезу” соціології — на підставі перегляду неокласичного зразка (об’єктивного) дисциплінарного наукового знання.

2

Для виявлення засад можливого комплексування різноманітних теоретичних перспектив у соціології й іншого розуміння зразка наукового знання потрібен вихід на рівень метатеоретичного аналізу. У принципі соціологія (на відміну від інших соціальних дисциплін) давно має такі можливості. Мається на увазі такий її розділ, як соціологія знання, включно із соціологією соціології. Останніми десятиліттями значною мірою те саме коло проблем почав вивчати такий метатеоретичний за своїми засадами напрям, як соціальна епістемологія. Однак можливості й обмеження кожного із названих напрямів аналізу — тема окремого аналізу, вельми слабо до того ж розробленого й артикульованого не лише у пострадянській соціології. Для реалізації цілей цього тексту ситуацію можна суттєво спростити (але тим самим неминуче й щось випустити з поля зору).

За основу подальшого аналізу можна взяти розрізнення в сучасній епістемології класичного, неокласичного та постнеокласичного (пі)знання (і,

відповідно, різних типів наукової раціональності, що пропонують різноманітні зразки знання). Прийнятна вихідна версія для такого розрізнення була доволі доказово розроблена у працях В.Стьопіна (що не означає відсутності інших розробок у цій царині). При цьому, втім, слід урахувувати, що стьопінська схема була розроблена на матеріалі аналізу природничонаукового знання (хоча у своїх останніх працях В.Стьопін став активно використовувати також матеріал соціальних і гуманітарних наук). Проте адекватність накладання цієї схеми на соціологічне (соціальне) (пі)знання за суттю спеціально не обговорювалася (що не заважає її використанню), а стосовно епістемологічної оцінки теперішнього соціологічного проекту (проектів) практично не застосовувалася. (Разом із тим слід зазначити, що в соціології часто використовують й інше найменування етапів розвитку знання — класичне, посткласичне, включно з неокласикою, і постнекласичне, а також двочленну схему розрізнення — класичне, включно з неокласикою, і посткласичне, або некласичне знання.)

Не маючи тут можливості, та й необхідності заглиблюватися в обговорення всіх критеріїв розрізнення названих типів наукового знання, як і їх самих, спинімося лише на деяких ключових моментах.

У концептуальній схемі В.Стьопіна акцент зроблено на тому, що сучасна (постнекласична) наука має справу зі складними і відкритими самоорганізовуваними системами (далі йдуть, як правило, відсилання до синергетики). З точки зору соціального знання тут нема нічого принципово нового — воно від початку мало справу вже у своїй “класиці” із предметностями, що саме передбачають таке розпізнавання. Інша річ, що соціологічні дискурси класичного і неокласичного типів слабко і недостатньо це артикулювали. Для соціології (і соціального знання загалом) значно більший евристичний потенціал має інше принципове положення аналізованої концептуалізації. Ідеться про простежуваний Стьопіним рух від об’єкта “самого по собі” (результат пізнання відповідає “дійсності”, як вона є “насправді”) через визнання впливу суб’єкта на об’єкт (визнання залежності результату від інструменту вимірювання) до тези про включеність суб’єкта в пізнавальну систему (що завжди веде до таймованості й локалізованості отриманого результату).

Проте й у цьому разі важко утриматися від зауваження стосовного того, що навіть для соціологічної неокласики було самоочевидним, що результат опитування безпосередньо залежить від інструменту (тієї ж анкети), дотримання технік і процедур, та й від особистісних характеристик респондента і вже тим паче — інтерв’юєра. Щоправда, усвідомлення того самого стосовно і своїх теоретичних побудов давалося соціологам куди важче. Проте сучасна соціологія після праць Бурдьє, Фуко та ін. (шерег можна продовжити, а першість того чи іншого автора оспорювати, що лише підтверджує “невипадковість” виникнення такого штибу дискурсів) достатньо багато і всебічно говорить про умови власного (від)творення стосовно практик соціальних наук, про необхідність “об’єктивації суб’єкта об’єктивації”, “спостереження за спостерігачем” тощо. Інша річ, що соціальні теоретики, які некритично наслідують неокласичний зразок (тут можна сказати: і ідеал) знання, і далі наполягають на пошуках єдиного онтологічного і/або

методологічного підґрунтя для теоретичного синтезу, що має оформити здобуття “єдино правильного об’єктивного результату”.

Відповідна реконструкція принаймні соціологічного знання дає змогу виявити невпинний і дедалі виразніший у теоретичних дискурсах перехід від “виявлення” натуральних об’єктів як предмета наукового інтересу до покладання предмета через подолання “опору” матеріалу і схоплення його шляхом оформлення його засобами мови (мов) опису матеріалу. Соціальне переінтерпретовується як соціокультурне, вкорінене в структурах повсякденного світу. Частина соціальних теоретиків ідуть ще далі, розглядаючи “реальність” крізь призму зв’язку концептів, що її (ре)презентують і є даними у (не)співвіднесених один з одним дискурсах, як символічну і/або текстову реальність, наділяючи соціальне статусом квазіреальності, що конструюється і конститується в перебігу розгортання управлінських, сфернозорієнтованих, але насамперед пізнавальних практик.

Якщо до сказаного додати ще тезу про втрату абсолютної пізнавальної здатності, існування якої не брало під сумнів класичне знання, а частково і властиві неокласичному знанню впевненості в тому, що можна знайти й “облаштувати” обрані/виділені/переважні тощо точки спостереження, то цілком обґрунтовано можна говорити принаймні про втрату довіри до звичних онтологічних картин і гносеологічних настанов. Відбувається “реальна” релятивізація “точок спостереження”, серед яких залишається місце і для позиції, що зберігає прихильність до “трансцендентального означуваного”, от тільки вона не може більше некритично прийматися як універсалістська і визначатися як домінантна (радіше відбувається її витіснення на периферію соціологічного мейнстріму, а відповідно — і її маргіналізація).

Соціальне знання контекстне і/або контекстуальне. Таким воно було завжди, хоча неокласичний його зразок (ідеал) як і раніше стверджує протилежне. Будь-які універсалістського типу концептуальні схеми мають значимі для їхньої дисциплінарної долі контури породження і застосування. Контексти породження майже завжди латентні й виявляються, рефлексивно відмежовуючись від теоретичного ядра концептуальної схеми, як правило, лише постфактум, коли спроби застосувати запозичене “універсальне” знання призводять не до тих або до не зовсім очікуваних результатів.

Слушним прикладом у цьому плані є неокласична теорія модернізації та її більш конкретизований варіант — теорія наздоганяльного розвитку. Так, мірою уявлення очевидних спроб діяти на її основі в країнах напівпериферії та периферії світової системи був виявлений раніше невіддільний від неї контур породження — багато теоретиків почали розрізняти процеси модернізації і вестернізації. Але тим самим було заторкнuto і глибинний шар соціологічної (соціальної) теорії, що сягає корінням “класики” — концепція М.Вебера про європейську природу “духу капіталізму”. Універсалізм концептуальної схеми був радикально підданий сумніву, але цей факт аж ніяк не свідчить про неможливість адекватних “реальності” теоретичних соціологічних побудов — проблема багато в чому полягає саме в урахуванні контекстів (контекстуальності).

Постмодерністська і постколоніальна критика такого роду побудов (паралельно із власне соціокультурними практиками конкретних суспільств)

зовсім необов’язково має прочитуватися як підрив підвалин наукового знання. Звісно, таке прочитання цілком можливе — але навіщо перетворювати його на “єдино правильне”, а потім з ним “щосили боротися”? І постмодерністська, і тим паче постколоніальна (де ідеологічний шар вельми очевидний) критика — обидві мають свій контур породження, а також не є універсалістськими перспективами (на що їй не претендують), але цілком здатні впоратися із завданнями деконструкції “великих нарративів”, на що вони і були від початку зорієнтовані. (При цьому не слід забувати також про наявність інших рішень, запропонованих, наприклад, світ-системним аналізом І.Валерстайна або теорією множинних модернов Ш.Айзенштадта.)

У цьому контексті, напевно, куди важливіше проаналізувати епістемологічні засади і методологічні можливості цих теоретичних перспектив, співвіднести їх з аналогічними засадами і можливостями інших підходів, відрефлексувати і обмеження їх застосування, і причини вкоріненості їх у тих чи інших соціокультурних контекстах і практиках, тобто зрештою — всі ті самі умови їх (від)творення. Але з одним суттєвим доповненням: щоразу має йтися не тільки про загальні (“універсальні”) умови цього (від)творення, а й про його локалізацію тут-і-тепер у цих конкретних соціокультурних — і, ширше, історичних — (“локальних”) умовах. З огляду на сказане можна вважати, що тільки на підставі постійної “локалізації універсального” та встановлення взаємодоповняльності різних теоретичних перспектив (із неминучою відмовою від неокласичного розуміння єдності й об’єктивності знання, що не веде до “скасування” ні “єдності”, ні “об’єктивності”) можливий вихід на пошук теоретичного синтезу в сучасній соціальній (соціологічній) науці.

Під це припущення можна підвести ще як мінімум кілька засад, знову ж пов’язаних із розумінням постнекласичної раціональності (тут нема можливості розгорнутого їх аналізу, але є необхідність їх позначити).

По-перше, йдеться про перенесення “центру ваги” у постнекласичній раціональності з методологічних на епістемологічні проблеми. Дещо спротививши цю тезу, можна сказати: із проблем збільшення знання на проблеми його обґрунтування як такого (тобто питання методологічного характеру стають “похідними” від прийнятих епістемологічних рішень).

Як приклад можна послатися на застосування якісних методів у соціології. Так, у пострадянській соціологічній спільноті (спільнотах), як і в “замовників” певного наукового продукту, тривалий час існувало усталене упередження проти них і одержуваних з їх допомогою результатів. Зараз ситуація істотно змінилася, але чимала частка скепсису стосовно цих методів і методології якісного аналізу загалом у значної частини чинних соціологів зберігається. Це й зрозуміло. Якщо у професійній ментальності міцно пов’язані уявлення про зв’язок “об’єктивності” одержуваного результату з поняттям репрезентативності, то вилучення цього поняття одразу порушує питання про “об’єктивність” одержуваного результату. Зрозуміло, що в даному разі горезвісна “об’єктивність” забезпечується просто іншими засобами, по-іншому розуміється і потребує додаткового епістемологічного обґрунтування.

Утім, одночасно можна звернути увагу й на інший бік порушеного питання. Сама аналітична традиція в рамках неокласичного знання здійснила

значну еволюцію і прийшла до результатів, вельми невтішних для класичних уявлень про обґрунтованість, доказовість, істинність (тощо) наукового знання. Від твердого переконання в можливості верифікації, пізніше — фальсифікації наукових теорій, а тим самим отримання достовірного доказового (і т.ін.) їх підтвердження методологічна думка неокласики рухалася шляхом визнання радше гіпотетичності, а потім і просто проблемності концептуально-теоретичних побудов. Паралельно відбувався рух від упевненості в кумулятивній природі наукового знання до визнання неминучих епістемологічних розривів у ньому і далі до тез про конкуренцію наукових програм про наявність в останніх твердого ядра і мінливої периферії, до вироблення уявлень про “сильну програму” тощо.

У результаті актуалізувалася проблематика легітимації й санкціонування наукового знання, його інституціонального і “внутрішнього” дисциплінарного устрою. Дуже показово, що в професійних текстах дедалі частіше вживають поняття “дискурс”, і дедалі менше — “дисципліна”. Це пов’язане і з паралельними процесами: розмиванням дисциплінарних демаркаційних меж (а тим самим і замкнених предметних царин досліджень), що стають дуже рухливими й умовними, і з розвитком спочатку міждисциплінарності, а тепер і трансдисциплінарної підхідності. У цьому зв’язку можна припустити, що дедалі виразніші пропозиції розвести соціальну і соціологічну теорії (а також “соціальне” і “соціологічне”) за всієї їх привабливості йдуть урозріз із установками постнекласичної раціональності, належать до неокласичного ідеалу знання (по суті — це вимога жорсткого відновлення демаркаційних дисциплінарних меж) і навряд чи можуть сприяти шуканому теоретичному синтезу соціології.

Показовою в аналізованому контексті є й одна із нещодавніх дискусій про місце соціології (ширше — соціального знання) у сучасному суспільстві, інспірована М.Буравим, яка, втім, має вочевидь глибше коріння. За “поверхнею” і в цій дискусії прихована “глибина”: фоном і/або латентно, поряд із безпосередньо обговорюваним, присутні три шари проблем, принципово дотичні до соціального підґрунтя соціологічного (соціального) знання, ще глибше — співвідношення “соціологічного” і “соціального” (“знаннєвого” і “практичного”).

Мова йде, по-перше, про наявність “соціального замовлення” на певний різновид знання в конкретному суспільстві, характер цього “замовлення” і способи його інституціонального оформлення і легітимації. По-друге — про співвіднесення аксіологічної нейтральності / спрямованості до цінності (включеності в певну цілісність ширшого, ніж знання, порядку) / так чи інакше зрозумілої принципової ангажованості соціального знання. По-третє — про контури, стратегії і техніки застосування (наукового/соціального) знання, тобто про його прагматичний (праксеологічний) аспект.

При цьому сам Буравой традиційно зрозумілу практичну застосовність знання визнає цілком легітимованою версією оформлення соціологічного знання, що має законне право на існування. У різних, але взаємозалежних між собою аспектах, у цьому разі можна говорити про інженерну (і технологічно-маніпулятивну) складову цієї застосовності, консьюмеризм і менеджералізацію соціології (і не тільки соціології). На жаль, це сформоване в не-

окласиці уявлення про прагматику (праксеологію) соціального знання залишається в пострадянському просторі домінантним і репрезентоване в очікуваннях потенційних “замовників” і “споживачів” його результатів.

Не більший інтерес у цікавому для нас аспекті являє собою і легітимоване традиційне “академічне” знання (рецепція ідеалів “класики”), на яке потенційно є суспільне “замовлення” і відповідні очікування щодо його можливого втілення в “техніках”, але забезпечення розвитку якого стає надто витратним для країн із нерозвиненими технологічними укладами, внаслідок чого і пропонуються численні варіанти реформування його організаційно-інституціональних форм за вище означеним зразком прикладного знання. (Якщо вдуматися, то виявляється, що реформатори від науки пропонують перетворювати “класику” засобами “неокласики.”)

Як проривні напрями у сучасній соціології в перебігу дискусії розглядалися насамперед її критична і (особливо) публічна форми запитуваності, за якими стоїть інше розуміння “соціального замовлення” на знання, переведення інженерно-маніпулятивних стратегій його застосування в соціо-гуманітарні технології, зміна розуміння самої суті прикладного аспекту соціального знання (через заміну прикладного підходу зрозумілими крізь призму постнекласики праксеологією і відповідною прагматикою).

Якщо і далі занурюватися в “глибину”, з’ясується нарешті “базовий” шар – відкритість “соціологічного” “соціальному”. Це коло проблем вельми адекватно окреслили й обговорювали соціологи, так чи інакше пов’язані з феноменологічним підходом; проте феноменологічна соціологія ніколи не належала до дисциплінарного мейнстріму (до того ж, мабуть, її уроки дотепер достатньою мірою не засвоєні). У наш час найбільш розгорнено ця проблематика (ре)презентується у працях дослідників, увізнаваних крізь призму “помірного” соціального конструктивізму, а вже він (гадаємо) цілком вписується в сучасні тенденції розвитку соціального знання.

Є підстави вважати, що аналіз саме цього відношення (якщо не забувати при цьому про принципову вразливість будь-яких універсалістських претензій) може дати деякі додаткові ключі до розуміння зіткнення і протистояння постійно відтворюваної в соціальних науках мультипарадигмальності й настільки ж постійно відтворюваного прагнення теоретичного синтезу (який щораз породжує екзистенціальну “тугу” через неможливість його в черговий раз досягти).

3

Є необхідність дещо переформатувати окреслені вище феноменологічну і конструктивістську перспективи бачення відкритості “соціологічного” (“знаннєвого”) “соціальному” (соціальним практикам) крізь призму постнекласичного ідеалу раціональності. З огляду на неможливість розгорнутого аналізу порушеної проблеми, назву тут лише кілька, як на мене, принципово важливих поворотів теми (причому тих, що сягають корінням, що важливо, пізньюрадянської доби, а опановані й розвинені вже у пострадянський час).

Ідеться, зокрема, про ідеї М.Петрова, який ще у 70-ті роки минулого століття підготував до друку книжку під назвою “Соціологічний аналіз проблем культури”, видану лише у 1991-му під назвою “Мова, знак, культура”. У цій праці Петров виклав свою концепцію культурного соціокоду і спеціально акцентував увагу на значенні наукового знання (запропонувавши паралельно і свою версію його генези) для виникнення, становлення і долі західної цивілізації.

У центрі уваги концептуальної розробки М.Петрова — індивід як співрозмірний культурі, наділений певним контуром ментальної місткості, подолання якого можливе тільки зі зміною самого типу наявної культури, способу її “даності”, тобто із переходом певних порогів, що утримували співрозмірність індивідів і культури в рамках відповідного типу соціальності. При цьому Петров виходить із того, що культуру можна адекватно зрозуміти через механізми породження, передавання, перетворення й використання нагромадженого і створюваного в ній нового знання.

Для розгортання петровської концептуальної схеми важливо також зафіксувати “подвійне існування знання” — в практичній діяльності та мові повсякденного спілкування, з одного боку, і в автономній від професійних і повсякденних практик (“досвіду”) знаковій формі соціально продукованого і “утримованого” культурою масиву результатів спеціально організованої пізнавальної діяльності, з іншого боку. І в тому, і в іншому випадку знання і всі операції з ним підпорядковані певним, так чи інакше інституціоналізованим правилам.

Концептом, здатним об’єднати всі ці аспекти у функціональній єдності, саме і виступає культурний соціокод, що утримує в цілісності (а) фрагментований масив знання, (б) диференційований світ спеціалізованих практик (діяльності), (в) інституціоналізовані способи спілкування, (1) шляхом співвіднесення їх із наявною ментальною місткістю індивідів, (2) забезпечуючи (а) наступність між поколіннями сучасних дієвців та (б) успадкування і трансформацію культурно-знанневих змістів між поколіннями. Соціокод і виступає в аналізованій концептуальній схемі граничним підґрунтям розгортання всередині своїх меж конкретики та багатоманіття всіх можливих реалізацій соціокультурного життя.

Петров виокремлює три почергові за принципом “раніше — пізніше”, соціокоди, втім, які не впливають один з одного за “законом необхідності” (а отже, й не можуть бути оцінені за “шкалою прогресивності”). Базовим (вихідним) виступає особистісно-іменний тип кодування, характерний для “архаїчних” людських спільнот. Другий розглядуваний В.Петровим соціокод — професійно-іменний — характерний для “традиційних” спільнот, а його моделлю може виступати кастова соціальна організація. Третій тип соціокоду — універсально-поняттєве кодування культур антично-європейського типу. Тільки він дав змогу подолати іменний принцип організації культури, що передбачає жорстку прив’язку індивіда до того чи того фрагмента (інтер’єру) соціальності, й оминати обмеження, що накладаються на збільшення знання в культурі ментальною місткістю індивідів. Це стало можливим завдяки появі дисциплінарної форми організації знання (філософія, теологія, наука), а головним чином — завдяки саме науці як

європейській (західній) культурній практиці, здатній безупинно продукувати нове знання.

Не вдаючись далі в обґрунтування і розгортання останньої тези, слід звернути увагу на те, що в ній міститься вельми недвозначне твердження про співвіднесеність і взаємозалежність всередині цілісності культури (ширше — певного типу соціокоду) контурів людиноспіврозмірності, соціальності та знання, а відповідно — про те, що знання, з яким щоразу мають справу соціальні актори, завжди підпорядковане (інституціоналізованим) способам поєднання дії і знака, заданим культурним соціокодом, і має відбиток тієї феноменологічно конкретної культури, в якій воно було безпосередньо (від)творене і/або в якій воно виводиться в контур застосування.

Це коло ідей виявляється цілком резонансним уявленням про природу постнекласичної раціональності, що їх розвиває В.Стьопін. У зрілий період своєї творчості Стьопін перейшов від аналізу наукових картин світу, які зорганізують і визначають на “вищих поверхах” дисциплінарну організацію наукового знання, до критичного аналізу генерування самих цих наукових картин світу у певних соціокультурних умовах, а далі — до обґрунтування тези про науку як про певну складно організовану соціально-пізнавальну практику, а відтак, зрештою, — до розуміння науки і її результатів — знання — як певного культурного продукту. Постнекласична раціональність, згідно зі Стьопіном, ураховує співвіднесеність знань про об’єкт не тільки із засобами, а й і з ціннісно-цільовими структурами діяльності, передбачає експлікацію внутрішньонаукових цінностей і співвіднесення їх із соціальними цілями і цінностями, тобто в цьому йдеться фактично про визнання неминучої відкритості “знанневого” і “соціального” в рамках певних культурних цілісностей.

4

Якщо повернутися з огляду на сказане в предметне поле власне соціальних наук, так званий “культурний (культурологічний) поворот” у них, що вочевиднися в останній третині ХХ століття, був пов’язаний зі зміною предметного (проблемно-тематичного) поля, з яким співвідноситься також низка інших “поворотів” цього часу — лінгвістичний, семіотичний, антропологічний тощо, але водночас він і був “реакцією”, нехай не завжди і до кінця відрефлексованою, на виникнення новацій, що вкладаються в уявлення про постнекласичну раціональність і неминуче породжують зміну розуміння самої суті соціального (соціологічного) знання та його ролі в сучасному суспільному житті.

Суть цього — дотепер належною мірою не зрозумілого за своїми наслідками для соціального (і соціологічного, ясна річ) — підходу до знання полягає в тому, що головним і “моделювальним” виміром соціуму і породжуваного в ньому знання стає культура. Звісно, у цьому твердженні можна побачити черговий прояв абсолютизації культуроцентричного типу дискурсу, як це вже траплялося раніше з деякими розробками неокласичної та й загалом некласичної соціології — П.Сорокіна, постпарсоніанства, культурсоціології Ф.Тенбрука, культурної антропології К.Гірца та ін. Проте в дано-

му разі, як свідчить критичний рефлексійний аналіз пізніших версій концептуалізації введення нових “змістів” (тем і проблем), пов’язаних із цим “поворотом”, принципово важливішим виявилось перенесення акценту з розширення предметного поля і пояснювальних (методологічних) новацій (в інтерпретативній лінії соціології вони до цього часу були вже достатньо опрацьовані) на з’ясування епістемологічних засад породження і застосування знання в рамках певної культури. Подальший розвиток цієї “теми” підсилив також наявну раніше в соціології увагу до перформативних характеристик соціального знання, що привело до зовсім іншого, ніж суто “прикладне”, розуміння його праксеології та прагматики.

Сукупність дискурсів, що радикалізували “культурний” (культурологічний) поворот у соціології, можна позначити (через відсутність іншого строгого терміна) як культур-соціологію (заразом послатися на її вихідні інтенції в німецькомовному соціальному знанні — теорії М.Вебера, Г.Зимеля, австромарксизму). Разом із тим запропонований термін дає змогу відмежувати цю сукупність дискурсів від традиційно зрозумілої субдисципліни — соціології культури, назагал теорії середнього рівня (рангу), що вкладається в неокласичний зразок, від початку розроблений зусиллями Р.Мертоніа і його найближчих послідовників.

У традиційно зрозумілій соціології культури було зроблено спробу (наскільки вдалу — це окрема розмова) опису й аналізу культури в аспекті включеності культурного складника в соціальне життя суспільства і його підсистем і/або в аспекті виявлення специфічної царини (сфери) культури (місця продукування культурних зразків, що інтегрують спільноти) як в інституціональному, так і в поведінковому (діяльнісному) зрізі, тобто як особливої предметності соціологічного вивчення. У соціологічній неокласиці сформувалася, врешті-решт, традиція розгляду культури як специфічної підсистеми суспільства, поряд з його економічною, політичною і соціальною підсистемами. Жодних особливих претензій методологічного і/або епістемологічного характеру, звісно, в цій соціологічній субдисципліні не висловлювалося, а реальні труднощі в її розробленні редукувалися, як правило, до рівня специфіки її методичного оснащення.

У разі культур-соціології йдеться про соціологічне вивчення культури як граничної рамки генерування і (від)творення соціального життя. Такий тип соціологічного дискурсу потребує переформулювання класичного методологічного принципу соціологізму, сформульованого Е.Дюркгаймом і за умовчанням прийнятого, хоча й постійно коригованого в концепціях і теоріях неокласичної і загалом неокласичної соціології. Соціальне починають розуміти і трактувати або як соціокультурне (“слабка програма” культур-соціології, що цілком узгоджується із соціологічною неокласикою, хоча й потребує її суттєвої переінтерпретації), або в термінах не тільки й не стільки соціокультурного, скільки в термінах знаково-текстового (“сильна програма” культур-соціології, знову ж таки можлива у двох версіях: в одній із них розглядаються механізми взаємодії “текстового” і “соціокультурного” в аспекті породження нових параметрів громадського життя; у другій так чи інакше варіює теза про “зникнення соціального” і породження соціальних феноменів громадського життя).

В обох випадках у культур-соціологічних дискурсах, по суті, йдеться про об'єднання (синтез) “соціального” і “культурного” аналізів у рамках єдиного цілого, і фокус уваги дослідників так чи інакше зсувається з пошуку особливої предметності (особливого предмета) соціологічного вивчення (при цьому відбувається неминуча проблематизація будь-яких упродовжуваних онтологічних уявлень) на епістемологічний статус знання про суспільство, зрозумілого у такий спосіб. Відповідно виникає і низка проблем парадигмальної і методологічної співвіднесеності культур-соціологічних дискурсів і їхньої дисциплінарної визначеності. В останньому випадку проблемним стає не тільки співвідношення їх із соціологічною неокласикою, а й їхнє співкладання (як мінімум) із дискурсами культурної (і соціальної) антропології і культурології (позаяк вона прописується в російськомовному дискурсивному просторі).

Не вдаючись далі в обговорення проблем і тем власне культур-соціології, зазначу визнаний у пострадянській соціології (соціологіях) факт — у наш час найбільш (ре)презентабельною версією культур-соціології в соціальному знанні є проект так званої “культуральної соціології” Дж.Александера і його колег (здаю принагідно, що цей проект став предметом критичної рефлексії співробітників московського Центру фундаментальної соціології ДУ-ВШЕ, очолюваного А.Філіповим).

У контексті запропонованого розгляду проект Дж.Александера цікавий (на відміну від багатьох інших) саме підвищеною увагою до власних епістемологічних засад. Свій проект Александер розглядає передусім як версію “сильної програми” в культур-соціології, пропонуючи трактувати культуру як незалежну змінну при конституюванні соціологічних пояснень, що фіксує осмислений характер і наділення змістами всіх соціальних проявів, що неминуче відсилає, своєю чергою, до знанневих можливостей як безпосередніх учасників (акторів) соціального життя, так і дослідників, котрі їх дискурсивно описують (у тому числі з позицій наукової раціональності). Залишається лише додати, що сама ця раціональність як мінімум може (якщо не повинна) бути зрозумілою постнекласично.

5

Підсумовуючи поданий вище розгляд, можна запропонувати такий висновок, що цілком відображає авторську позицію.

Як підстава для аналізу того, що відбувається в сучасній соціології, та подолання її трактувань як кризової фази розвитку неминучим є виведення дискусії на метатеоретичний рівень, який передбачає критичну рефлексію епістемологічних принципів соціального знання. Можна вважати, що ключовими при цьому мають стати тема розуміння (від)творення соціологічного знання як специфічної культурної практики і тема взаємної “відкритості” “соціологічного” і “соціального”, що принциповим чином змінює розуміння праксеологічного і прагматичного вимірів соціального знання.

Виходу на запропонований рівень аналізу може посприяти критично-рефлексійний розгляд тих процесів у науковій пізнавальній діяльності, котрі в даний час найбільш адекватно розпізнаються через поняття постне-

класичної раціональності. Проте із цього аж ніяк не випливає, що це поняття (розглянуте в даному тексті з опорою переважно на праці В.Стьопіна) є “універсальним” і “єдино можливим”, якщо виходити із запропонованих варіантів аналізу.

Утім, поняття постнекласичної раціональності дає змогу в даний час зрозуміти принципову “неминучість” мультипарадигмального опису “соціальної реальності” і, що конче важливо, подолати “тугу” за теоретичним синтезом, пошуки якого й досі тривають з позицій неокласичного ідеалу наукового знання, не відкидаючи при цьому можливості пошуків такого синтезу на засадах взаємодоповняльності різноманітних дослідницьких перспектив у рамках конкретних соціокультурних цілісностей.

І останнє. З наявних нині в розпорядженні соціологів концептуальних засобів найбільшими можливостями для здійснення теоретичного синтезу вирізняється, на мою думку, саме культур-соціологічний проект, що намагається прописати взаємовідносини між епістемологічними установками дослідників і тими онтологічними “картинами соціальної реальності”, що в них вони вбачають предмет свого аналізу.